

---

quarterly Journal Of Gender And Family Studies

The Role of Iran's Legal Framework in the Erosion of Family Resilience

Mehdi Sajjadi Amin, Faculty Member, Research Institute of Women and Family
msajjadiamin@yahoo.com - <https://orcid.org/0009-0007-0938-373X>

Article Info

Extended Abstract

Date received: 30/06/1403
Date confirmed: 09/06/1404

This study emphasizes the family as the smallest yet most fundamental unit of society—serving as the foundation of human dignity, emotional security, affection, mutual care, the legitimate fulfillment of emotional and sexual needs, reproduction, child-rearing, and intergenerational transmission of values. It underscores the critical role of laws and regulations in strengthening family resilience. However, certain existing legal provisions not only fail to support familial stability but may in fact contribute to its erosion. This critique can be examined from four primary perspectives. The first one concerns the underlying assumptions guiding the codification of family laws, many of which are open to critical scrutiny. The most significant of these assumptions is the conceptualization of marriage as a commutative contract. In reality, marriage should not be regarded as a commutative or quasi-commutative agreement—akin to a transaction involving reciprocal exchange (such as mahr [dower] in return for sexual availability or marital obedience). Rather, the essential purposes of marriage are spiritual, emotional, and humanistic, grounded in affection (muwaddah) and mercy (rahmah), as emphasized in Islamic ethical teachings. This perspective is further reinforced by examining the defining characteristics of commutative contracts—such as economic purpose, the impersonal nature of the contracting parties, the requirement that the exchanged objects be clearly specified, and mutual liability for compensation—and demonstrating their incompatibility with the nature of the marriage contract. One significant consequence of framing marriage as a commutative agreement is the legal

**resilient family,
family law,
transformations in Iranian families,
non-commutative contracts,
right to withhold marital duties
(ḥaqq al-ḥabs),**

recognition of *ḥaqq al-ḥabs* (the wife's right to withhold marital duties). This right permits a wife to refrain from fulfilling her spousal obligations until her full mahr is paid. The author critically examines this provision within the marriage contract, arguing that its application—particularly in the current socio-legal context, where substantial mahr amounts are commonly stipulated and may take years to settle—contributes to a declining inclination among men toward marriage and family formation. Under such conditions, the husband is obligated to pay both installments of the mahr and spousal maintenance (*nafaqah*), while being deprived of the fundamental benefits of marriage, particularly conjugal relations. This creates significant hardship for men at the outset of married life and opens the possibility of misuse of this legal right.

The second critique addresses the Iranian legal system's failure to acknowledge and respond to recent transformations in family structures. Iranian society has undergone significant shifts in familial patterns, including rising age at first marriage, growing tendencies toward singlehood, decreasing social stigma associated with divorce, and changing attitudes among women toward employment and financial independence. Despite these developments, family-related legislation has remained largely unchanged and lacks the necessary flexibility to accommodate evolving social realities. This legal rigidity has contributed to widespread hesitation toward permanent marriage and has even led to the emergence of informal cohabitation arrangements—such as so-called "white marriage" (*ezdevāj-e sefid*)—which currently lack legal recognition and protection. The author emphasizes the need for the design and codification of diverse marriage contracts, leveraging existing juristic mechanisms such as stipulations within the marriage agreement (*shurūṭ fi al-'aqd*). Such an approach would allow couples to manage their marital arrangements according to their specific needs, values, and socioeconomic circumstances, enabling individuals to choose a marriage framework that aligns with their personal and familial aspirations.

Third, the critique addresses the inflexibility of formal legal provisions and the failure to uphold justice in judicial claims within the family domain. Current laws often assume fixed financial entitlements for women—such as mahr—without considering the duration of the marital relationship or the wife's actual contribution to the shared household. It is proposed that mahr be recalibrated based on the husband's current financial capacity or calculated as a percentage of assets acquired during the marriage, ensuring greater equity while mitigating disincentives to marriage formation.

Fourth, the article critiques the overreliance on judicial mechanisms in resolving familial disputes and the underutilization of non-judicial alternatives. Divorce rates—particularly mutual consent divorces and those initiated by women—have risen significantly in recent years. The root causes of familial conflict are identified not solely in legal violations, but in ignorance, incapacity and unwillingness conditions that often call for restorative rather than punitive responses. The author argues that many such disputes would be better addressed through non-adjudicative means such as counseling, mediation (*tahkīm*), and arbitration. Resorting to formal courts, especially in emotionally sensitive and private family matters, frequently results in the public exposure of private affairs, emotional estrangement, and diminished prospects for reconciliation. Strengthening institutionalized mediation and arbitration bodies—consistent with Qur'anic injunctions can facilitate faster, more compassionate conflict resolution and reduce the harm caused by direct

judicial intervention. In conclusion, the article underscores the urgent need for comprehensive review and reform of Iran's family laws. Such reform should encompass: re-conceptualizing the nature of the marriage contract beyond transactional frameworks; revising provisions related to the wife's right to withhold marital duties (ḥaqq al-ḥabs); aligning legislation with contemporary socio-cultural transformations in family life; and promoting non-judicial mechanisms for dispute resolution. The ultimate goal of these reforms is to enhance family resilience, protect the institution of the family from structural erosion, and mitigate the weakening effects of the current legal framework on familial stability.

مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خوارهران
پژوهش‌گاه زن و خانواده

مطالعات جنسیت و خانواده

نقش ساختار حقوقی ایران در مقاومت‌زدایی از خانواده

مهدی سجادی‌امین

استاد یار پژوهش‌گده زن و خانواده msajjadiamin@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0007-0938-373X>

اطلاعات مقاله

چکیده

خانواده مقاوم خانواده‌ای است که کارکردها و اهداف آن به‌خوبی تحقق یابد و اعضای خانواده به‌ویژه زوجین از منافع تشکیل آن بهره‌مند شوند و این خانواده بتواند خود را از آسیب‌های درونی و بیرونی مصون کند. از نگاه دینی، خانواده ریشه و اساس جامعه، محل انس و آرامش، کانون محبت، مودت و تأمین نیازهای عاطفی، بستر ارضاء و تنظیم رفتار جنسی، تولیدمثل و مشروعیت‌بخشی به فرزندان، نهاد حمایت و مراقبت، راهی برای انتقال سنت‌ها و ارزش‌ها و درنهایت بهترین مسیر برای تربیت و رشد انسان است. در منابع دینی تشویق به ازدواج، تسهیل تزویج، حفظ قداست خانواده و تلاش برای استحکام و استواری روابط میان زوجین از امور مسلم و قطعی است. در قرآن کریم از عقد ازدواج به «میثاق غلیظ» یاد شده که کاربرد انحصاری این واژه برای عقد ازدواج، بیانگر لزوم تعهد زوجین بر استحکام، پایایی و وفاداری به تعهدات است. در اسناد بالادستی کشور از جمله اصل دهم قانون اساسی نیز تأکید شده همه قوانین و مقررات و برنامه‌ریزی‌های مربوط باید در جهت آسان کردن تشکیل خانواده، پاسداری از قداست آن و استواری روابط خانوادگی بر پایه حقوق و اخلاق اسلامی باشد. با بررسی قوانین مرتبط با خانواده همچون قانون مدنی ایران و قانون حمایت از خانواده می‌توان دریافت که سمت‌وسوی این قوانین نه‌تنها در راستای مقاومت‌زایی خانواده نیست؛ بلکه گاه مقاومت‌زداست. این قوانین را از چهار جهت می‌توان نقد و بررسی کرد: جهت اول: تدوین قوانین خانواده مبتنی بر پیش‌فرض‌های قابل انتقاد؛

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۳۰

تاریخ تأیید: ۱۴۰۴/۰۶/۰۹

خانواده مقاوم،

قوانین خانواده،

تحولات خانواده ایرانی،

عقود غیرمعاوضی،

حق حبس،

جهت دوم: بی‌توجهی به تحولات خانواده ایرانی و انطباق نداشتن قوانین موجود با تحولات اجتماعی؛ جهت سوم: بی‌توجهی به انواع خانواده و انعطاف‌ناپذیری قوانین شکلی در راستای اجرای عدالت در مطالبات قضایی در حوزه خانواده؛ جهت چهارم: رسیدگی به مشکلات و مسائل خانوادگی در مسیری غیر از سیستم قضایی.

مقدمه

هرچند خانواده کوچک‌ترین واحد جامعه است، اثرگذاری آن برای فرد و اجتماع را نمی‌توان با هیچ نهاد دیگری مقایسه کرد. در میان رشته‌های گوناگون علوم اجتماعی، تنها رشته‌ای که به موضوع خانواده به‌طور مستقل و به‌عنوان یک علقه اصلی پرداخته، جامعه‌شناسی است که بخش چشمگیری از مباحث آن به موضوع کارکردهای خانواده اختصاص یافته است. خانواده ریشه و اساس جامعه، محل انس و آرامش، کانون محبت، مودت و تأمین نیازهای عاطفی، بستر ارضا و تنظیم رفتار جنسی، تولیدمثل و مشروعیت‌بخشی به فرزندان، نهاد حمایت و مراقبت، راهی برای انتقال سنت‌ها و ارزش‌ها و درنهایت بهترین مسیر برای تربیت و رشد انسان است (ر.ک: بستان، ۱۳۹۴، ص ۱۰۸-۱۱۳) خانواده کارآمد خانواده‌ای است که کانون محبت، انعطاف و رحمت باشد؛ ازاین‌رو آرامش روانی و کاهش اضطرابات مهم‌ترین کارکرد خانواده سالم است (زیبایی‌نژاد، ۱۳۹۳، ص ۴۶).

در قرآن کریم از عقد ازدواج به «میثاق غلیظ» یاد شده است (نسا: ۲۱). کاربرد انحصاری این واژه برای خصوص عقد نکاح و ازدواج بیانگر این است که مرد و زن به واسطه عقد نکاح و زوجیت بر استحکام، پایایی و وفاداری پیمان می‌بندند و بر اساس آن متعهد می‌شوند از هر چیزی که به انشقاق، تزلزل و جدایی منجر شود، بپرهیزند (میرخانی، ۱۳۷۹، ص ۴۸). از نگاه دینی، ازدواج و تشکیل خانواده محبوب‌ترین بنا نزد خداوند است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۳۲۸) که این حد از اهمیت به سبب کارکردهای مهم و انحصاری خانواده است.

تأکید آموزه‌های دینی و توصیه‌های جامعه‌شناسان و روان‌شناسان بر ایجاد نشاط در روابط زناشویی و استحکام ارتباط میان اعضای خانواده بوده است تا تنش‌ها به پایین‌ترین حد برسد و تا جایی که ممکن است، کانون خانواده با طلاق گسسته نشود و در صورت وقوع طلاق و جدایی، پیامدها و آسیب‌های آن به حداقل برسد (ر.ک: سالاری‌فر، ۱۳۸۴، ص ۴۵-۵۸). بی‌گمان پاسداشت و استواری روابط خانوادگی بر پایه اخلاق و رفتار انسانی اعضای خانواده با یکدیگر است. مهم‌ترین توصیه‌های دینی برای رسیدن به خانواده مطلوب را می‌توان در این موارد خلاصه کرد: تأکید بر مدارا و حسن خلق، دعوت به صبر و مهار خشم، پرهیز از زمینه‌سازی خشونت، کم

کردن زمینه‌های بدبینی، تعدیل انتظاراتها از یکدیگر، تقبیح خشونت و سفارش به مهار آن، دعوت به مصالحه و اصلاح اختلافات زناشویی و نهي از ایجاد اختلاف در میان اعضای خانواده (ر.ک: حق‌شناس، ۱۳۸۸، ص ۹۷-۱۰۲). از نگاه قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، خانواده واحد بنیادین جامعه و کانون اصلی رشد و تعالی انسان است (شمس، ۱۳۹۱، ص ۹۳، مقدمه قانون اساسی) و همه قوانین و مقررات و برنامه‌ریزی‌های مربوط به آن باید در جهت آسان کردن تشکیل آن، پاسداری از قداست آن و استواری روابط خانوادگی بر پایه حقوق و اخلاق اسلامی باشد (همان، ص ۱۰۴، اصل دهم). در اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران بر قانون‌گذاری «خانواده‌محور» تأکید شده است. اصطلاح خانواده‌محوری برای نخستین بار در «سند نقشه مهندسی فرهنگی کشور» (مصوبه نقشه مهندسی فرهنگی کشور، راهبرد کلان سوم، ۱۳۹۱) و پس از آن در «سیاست‌های کلی خانواده» (سیاست‌های کلی خانواده، ابلاغی ۱۳۹۵، بند ۱ و ۲) به کار رفته است.

بیان مسئله

خانواده همانند هر نهاد اجتماعی که مبتنی بر تعامل انسان‌ها با یکدیگر است، در معرض آسیب‌های متعددی قرار دارد. امروزه کانون خانواده - چه در مرحله انعقاد، چه در مرحله استمرار و چه در فرض انحلال - دچار آسیب‌های متعدد شده که یا کارکردهای آن را تضعیف کرده یا از رغبت به ازدواج کاسته و یا تنش‌های زمان انحلال را بسیار زیاد و پیچیده کرده است. عصر حاضر - به گفته ویلیام گاردنر در کتاب جنگ علیه خانواده - عصر فروپاشی و از بین رفتن خانواده است (گاردنر، ۱۳۸۷، ص ۷۷-۷۸). در کشورهای توسعه‌یافته، خانواری که پدر برای کار، بیرون می‌رود و مادر برای مراقبت از کودکان در خانه می‌ماند، جداً کمیاب است و تنها مبین پانزده درصد از خانواده‌هاست (حق‌شناس، ۱۳۸۸، ص ۱۸۷). خانواده ایرانی نیز در دهه‌های اخیر، همچون بسیاری از جوامع دیگر در معرض دگرگونی‌های مهمی بوده است. در سال‌های اخیر، تمایل به ازدواج و تشکیل خانواده کاسته شده، ازدواج تا دستیابی به موقعیت اجتماعی و مالی به تأخیر می‌افتد و آمار تک‌زیستی دختران ناامید از ازدواج افزایش یافته است. در شیوه‌های جدید ازدواج، تناسب‌های فرهنگی و اجتماعی کمتر ملاک‌گزینش قرار می‌گیرد و ترویج روحیه استقلال‌طلبی و آزادی فردی و همچنین تأکید بر حقوق و کم‌توجهی به اخلاق، تخصص‌های خانگی و خشونت میان زوجین و فرزندان در برابر والدین را بیشتر کرده است. در گذشته، تفکیک نقش‌ها میان زن و مرد، زن را مسئول مراقبت از کودکان و رسیدگی به امور خانه و مرد را مسئول حمایت اقتصادی خانواده می‌دانست و سیستم خانواده گسترده، شبکه حمایتی از افراد آسیب‌دیده یا در معرض آسیب

در برابر خطرهایی همچون طلاق، فوت همسر و والدین، غیبت سرپرست خانواده یا ورشکستگی او بود. امروزه سیستم‌های حمایتی دولتی از یک سو بیشتر فردمحورند تا خانواده‌گرا و از سوی دیگر نتوانسته‌اند تمام دغدغه‌ها را برطرف کنند و جایگزین مطمئنی باشند. افزون بر این دگرگونی‌های فرهنگی در دهه‌های اخیر در کاهش همبستگی خانوادگی و بی‌توجهی به ارزش‌های گروهی مؤثر بوده است و باعث شده امروزه همدلی و یاری در میان اعضای خانواده کم‌رنگ شده و نگرانی زنان جوان از ضعف حمایت‌ها در هنگام پیری یا بروز مشکلات، تمایل به حضور در صحنه اشتغال رسمی را افزایش داده و به موازات آن، انگیزه تحصیلات تکمیلی نیز افزایش یافته است. کاهش پیوندهای خانوادگی، خانواده را بیش از پیش تنها گذاشته و در حل مشکلات خود ناتوان‌تر کرده است. غلبه فرهنگ فردگرایی بیش از هر چیز در حس استقلال‌طلبی و فرار از تعهدات مؤثر بوده است. همین فرهنگ زمینه‌های کم شدن حس تعاون اجتماعی و پیوندهای گروهی را فراهم کرده است. از سوی دیگر به نظر می‌رسد سیاست‌های حمایتی دولت‌ها از قشرهای آسیب‌پذیر، در مجموع نه تنها به کارآمدی خانواده نینجامیده است؛ بلکه نسلی را پرورده که برای حل مشکلات گوناگون زندگی از جمله اشتغال و ازدواج به یاری دولت چشم دوخته‌اند و توان ذاتی خود را به کار نمی‌گیرند. امروزه از قبح طلاق کاسته شده، آمار طلاق به درخواست زنان افزایش یافته، آمار «طلاق رجعی» که در آن، امکان رجوع به زندگی بیش از انواع دیگر طلاق است، کاهش یافته است و بیشتر طلاق‌ها به صورت «طلاق خلع» واقع می‌شود. یکی از علل افزایش طلاق خلع، ترس زوج از پرداخت مهریه کامل یا با اقساط بیشتر و همچنین تنصیف دارایی طبق شروط ضمن عقد است که به طلاق اقدام نمی‌کند؛ بلکه زمینه‌هایی را فراهم می‌کند که زوجه درخواست طلاق دهد (همان، ص ۵۳-۵۵).

امروزه پرسش‌های بسیاری درباره خانواده مطرح می‌شود: چرا خانواده جایگاه و اهمیت خود را رفته‌رفته از دست می‌دهد؟ چرا کارکردهای خانواده به تدریج کم‌رنگ‌تر می‌شود؟ چرا خانواده به راحتی در معرض تزلزل قرار می‌گیرد؟ چگونه یک خانواده می‌تواند در برابر مشکلات درونی و هجمه‌های بیرونی مقاوم باشد و خود را حفظ کند؟ سیاست‌های دولتی چگونه ماهیتی ضد خانواده یا خانواده‌محور می‌یابد؟ برای نمونه سیاست دولت رفاهی سوئد در تأسیس مهدکودک‌های رایگان به کاهش انگیزه مادری منجر شده است و سیاست مالیاتی این دولت همگان را - چه مرد و چه زن - به اشتغال فرا می‌خواند و حمایت‌های مالی دولتی از افراد حتی بچه‌ها به افزایش انگیزه طلاق منجر شده است. نگرش‌هایی که مشروعیت قوانین را به مخالفت نداشتن با آموزه‌های فقهی فرو می‌کاهد و آموزه‌های اخلاقی و معرفتی دین را در فقه اجتماعی اسلام دخالت نمی‌دهد، چگونه

می‌تواند به تصویب قوانینی ضد خانواده منجر شود؟ چگونه می‌توان پیامدهای طلاق را به گونه‌ای کاهش داد که به افزایش تمایل به طلاق منجر نشود؟ مشکلات نهاد مشاوره برای حضور فعال در حل معضلات خانوادگی چیست؟ این مشکل تا چه حد ناشی از ضعف علمی مشاوران، تا چه حد ناشی از ناتوانی مراجعان در تأمین هزینه‌های مشاوره، تا چه حد ناشی از ضعف فرهنگ مشاوره‌پذیری و تا چه حد ناشی از ضعف بنیان‌های تئوریک علم مشاوره است؟ (ر.ک: جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۵).

متأسفانه تاکنون موضوع خانواده به دغدغه اصلی هیچ‌یک از نهادهای پژوهشی، کارشناسی، سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی کشور تبدیل نشده و آنچه تا امروز شاهد بوده‌ایم، اقداماتی جزئی در حمایت از گروه‌های خاص بوده است؛ نه حمایت از تشکیل، استحکام و کارآمدی خانواده به منزله یک کل منسجم. در این پژوهش نمی‌توان به همه ابعاد و علل آسیب خانواده ایرانی پرداخت؛ بلکه در اینجا تمرکز ما بر آن است که نقش ساختار حقوقی ایران در مقاومت‌زدایی از خانواده را بررسی کنیم تا سهم قوانین در ایجاد وضع موجود را به دست آوریم و در صدد رفع آن باشیم. روشن است که این بحث، نافی سایر اموری نیست که به مقاومت‌زدایی از خانواده می‌انجامند و باید سهم هر یک مشخص شود و نهادهای برنامه‌ریز، سیاست‌گذار و قانونی در پی رفع آن باشند.

جهت مقاومت‌زدایی ساختار حقوقی ایران از خانواده

با توجه به تأکید منابع دینی و اسناد بالادستی، انتظار می‌رود ساختار قوانین خانواده، اعم از پیش‌فرض‌ها، متن مواد قانونی و نحوه اجرای آن به گونه‌ای باشد که میل و رغبت به ازدواج و تشکیل خانواده را تقلیل ندهد و در تنظیم و تأمین حقوق زوجین در جهت پایداری و کمک به استمرار زوجیت و انجام تعهدات زوجین باشد و در نهایت مقاومت خانواده در برابر آسیب‌ها را به ارمغان بیاورد. با بررسی قوانین مرتبط با خانواده همچون قانون مدنی ایران، قانون حمایت از خانواده و آیین دادرسی مدنی می‌توان دریافت سمت‌وسوی این قوانین نه تنها در راستای مقاومت‌زدایی خانواده نیست؛ بلکه گاه مقاومت‌زداست. این قوانین را از چهار جهت می‌توان نقد و بررسی کرد:

۱. تدوین قوانین خانواده، مبتنی بر پیش‌فرض‌های قابل انتقاد

یکی از جهات مهم و زیربنایی در تدوین همه قوانین از جمله قوانین خانواده، توجه به پیش‌فرض‌ها و مبانی پذیرفته‌شده در آن موضوع است. پیش‌فرض‌های قوانین، مبانی نظری قوانین را تشکیل می‌دهند و قوانین با توجه به آنها تدوین و طراحی می‌شوند و اگر پیش‌فرض‌های برخی قوانین نقد شود، خود قوانین نیز دچار اشکال اساسی و مبنایی خواهند شد.

۱-۱. پیش فرض معاوضی دانستن عقد نکاح

یکی از مبانی مهم و مؤثر در تقویت تعامل اخلاقی اعضای خانواده و محکم شدن روابط و مقاومت خانواده، نگاه و رویکرد کلی قانون‌گذار به ماهیت عقد نکاح است. اگر ماهیت عقد نکاح، یک عقد معاوضی یا شبه‌معاوضی و به سان یک دادوستد و مبتنی بر عوض و معوض باشد، انتظارات زوجین از یکدیگر را به همین سو سوق می‌دهد و از مقاومت خانواده در برابر گسست و انحلال می‌کاهد و توصیه‌های اخلاقی در جهت صبر و ایثار و گذشت و... کم‌رنگ می‌شود. در مقابل اگر عقد نکاح را یک عقد غیرمعاوضی بر پایه مودت و رحمت و با اهداف معنوی بدانیم، نوع نگاه، نحوه تعامل و چگونگی ورود مرد و زن به این عقد و راه‌حل‌های رفع مشکل و اختلافات خانوادگی را به جهت دیگری هدایت می‌کند که در نهایت امور معنوی و اخلاقی، تقویت می‌شود و بر مقاومت و تلاش خانواده بر استمرار روابط و تحمل سختی‌ها و مشکلات می‌افزاید.

عقد معاوضی قراردادی است که یکی از طرفین عقد، مالی را از دست می‌دهد یا تعهدی را بر عهده می‌گیرد تا در مقابل مالی به دست آورد یا دیگری را به نفع خویش متعهد کند. دو ویژگی اصلی در عقود معاوضی وجود دارد: یکی اینکه میان تعهدات دو طرف، تقابل وجود دارد؛ یعنی تعهد هریک از طرفین در مقابل تعهد طرف دیگر است. دیگری اینکه تعهد موضوع این عقود جنبه مالی دارد؛ یعنی هریک از دو طرف به نفع دیگری، مالی را از دست می‌دهد یا تعهدی می‌کند که موضوع آن مال است؛ در مقابل عقد غیرمعاوضی عقدی است که در آن، دادوستد و مبادله وجود ندارد؛ بلکه با هدف نوع‌دوستی و تبرع انجام می‌شود، مانند هبه، وقف و وصیت تملیکی (محقق داماد و دیگران، ۱۳۹۴، ج ۱، ص ۲۰۱-۲۰۲).

کشف معاوضی یا غیرمعاوضی بودن عقد نکاح در اندیشه دینی، مستلزم مراجعه به منابع فقه است؛ هرچند مشهور فقها عقد نکاح را عقد معاوضی یا در نهایت شبه‌معاوضی می‌دانند (صاحب جواهر، بی تا، ج ۳۱، ص ۴۱) و قانون مدنی ایران نیز از همین نظریه تبعیت کرده و قوانینی مانند حق حبس زوجه (قانون مدنی، ماده ۱۰۸۵) را بر اساس آن بنا نهاده است. نگارنده معتقد است با مراجعه و بازپژوهی در منابع فقه می‌توان به این نتیجه رسید که عقد نکاح، عقد غیرمعاوضی است و وجود عوض و معوض و شرایط عوضین - همچنان‌که در سایر عقود معاوضی مطرح است - در عقد نکاح معنا ندارد. در این پژوهش، روشن می‌شود که اساساً در فقه و به تبع آن در حقوق، عقود با توجه به ماهیت و آثار آن، یا معاوضی‌اند و یا غیرمعاوضی و اصلاً عقد شبه‌معاوضی، واقعیت مستقلی ندارد و هریک از عقود معاوضی و غیرمعاوضی، ماهیت و آثار مختص به خود را دارند. اگر در منابع دینی به معاوضی یا غیرمعاوضی بودن یک عقد تصریح نشده باشد، می‌توان با مراجعه

به آثار و ویژگی‌های آن عقد، معاوضی یا غیرمعاوضی بودن یک عقد را تشخیص داد.

۱-۱-۱. تفاوت اهداف و آثار عقود معاوضی و غیرمعاوضی

با تأمل و دقت در اهداف و آثار عقود معاوضی و غیرمعاوضی و تطبیق آن بر عقد نکاح می‌توان به ماهیت عقد نکاح پی برد. در منابع و کتاب‌های فقهی و حقوقی، تفاوت‌هایی برای عقود معاوضی و غیرمعاوضی ذکر شده است که با دقت در آن می‌توان فهمید ویژگی‌های عقود معاوضی بر عقد نکاح منطبق نیست. در ادامه به برخی از مهم‌ترین تفاوت‌ها اشاره و بر ویژگی متفاوت عقد نکاح تأکید می‌شود:

۱-۱-۱-۱. تفاوت هدف متعاملین در عقود معاوضی و غیرمعاوضی

هدف اصلی در عقود معاوضی، نفع اقتصادی و مالی است و در عقود غیرمعاوضی، اهداف معنوی، عاطفی، انسان‌دوستانه و بر پایه احسان و گذشت است (محقق داماد و دیگران، ۱۳۹۴، ج ۱، ص ۲۰۲-۲۰۳). انسان‌ها برای رفع نیازهای مالی خود به دادوستد و معاملات دارای عوض و معوض می‌پردازند تا به سود و منفعت برسند یا کمتر دچار ضرر شوند، مثل بیع و اجاره؛ ولی در عقود غیرمعاوضی، اهداف مالی مورد نظر نیست، مثل عتق و هبه.

عقد نکاح با هدف ایجاد علقه زوجیت محقق می‌شود و اهداف، فواید و کارکردهای بسیاری بر آن مترتب می‌شود که از سنخ اهداف اقتصادی و مالی نیستند؛ مثل انس و آرامش، محبت، مودت و تأمین نیازهای عاطفی، ارضا و تنظیم رفتار جنسی، تولیدمثل و مشروعیت‌بخشی به فرزندان، حمایت و مراقبت، انتقال سنت‌ها و ارزش‌ها و بهترین مسیر برای تربیت و رشد انسان (ر.ک: بستان، ۱۳۹۴، ص ۱۰۸-۱۱۳).

۱-۱-۱-۲. اهمیت شخص طرف معامله در عقود غیرمعاوضی

با توجه به اینکه هدف اصلی در عقود معاوضی، کسب سود و مال است، طرف قرارداد اهمیت خاصی ندارد و اشتباه در شخص، تأثیری در صحت و اعتبار عقد ندارد (قانون مدنی، ماده ۲۰۱)؛^۱ اما در عقود غیرمعاوضی، چون عواطف و احساسات باعث انجام قرارداد مثل تملیک مال و قبول تعهد است، شخص مقابل موضوعیت دارد و مثلاً در عقد هبه شاید واهب نخواهد مالش را به هر کسی هبه کند؛ از این رو اشتباه در شخص او باعث بطلان معامله است (کاتوزیان، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۱۲۰).

۱. قانون مدنی، ماده ۲۰۱: «اشتباه در شخص طرف به صحت معامله خللی وارد نمی‌آورد؛ مگر در مواردی که شخصیت طرف علت عمده عقد بوده باشد».

در عقد نکاح، معین و مشخص بودن زن و شوهر شرط صحت عقد نکاح است؛ به گونه‌ای که اگر اشتباهی در طرف عقد حاصل شود، عقد نکاح باطل خواهد بود. هم در کتاب‌های فقهی (صاحب جواهر، بی تا، ج ۲۹، ص ۱۵۷-۱۵۸ / موسوی خمینی، بی تا، ج ۲، ص ۲۶۸، م ۱۲) و هم در قانون مدنی (ماده ۱۰۶۷)^۱ به این مسئله تصریح شده است.

۳-۱-۱-۱. لزوم معلوم بودن عوض در عقود معاوضی

از امور مسلم در فقه (خمینی، بی تا، ج ۱، ص ۵۴۸) و قانون (قانون مدنی، ماده ۱۹۰ و ۳۳۸) معین و معلوم بودن عوض و معوض یا ثمن و مضمن در عقود معاوضی است؛ به گونه‌ای که اگر ابهام و جهالتی در عوض و ثمن باشد یا عقدی بدون عوض باشد، باطل است.

فقهایی که عقد نکاح را از عقود معاوضی می‌دانند، مهریه را به عنوان عوض دانسته‌اند (صاحب جواهر، بی تا، ج ۳۱، صص ۱۴ و ۴۱). با بررسی عبارات فقها - چه کسانی که عقد نکاح را معاوضی و شبه معاوضی و چه فقهایی که آن را غیر معاوضی می‌دانند - پی می‌بریم معلوم بودن مهر در عقد نکاح را از ارکان صحت عقد نکاح دائم نمی‌دانند. همه فقها قبول دارند یکی از اقسام مهر، «مهرالمفوضه» است و در جایی است که مهر در عقد نکاح به صورت مجمل ذکر شود و تعیین آن به یکی از زوجین یا شخص ثالثی واگذار شود. به زنی که تعیین مهرش را به شوهر یا شخص دیگر سپرده باشد، «مفوضه‌المهر» گفته می‌شود. اگر تعیین مهر به مرد واگذار شده باشد، هرچه معین کند، صحیح است و زن باید بپذیرد؛ اما اگر تعیین کننده زن باشد، نباید بیشتر از مهرالسنه تعیین کند. اگر هم بر عهده هردو باشد، باید مصالحه و توافق کنند. بسیاری از فقها بر این مطلب تصریح کرده‌اند (شیخ طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۴، ص ۲۹۷ / علامه حلی، ۱۴۲۰ق، ج ۲، ص ۴۶) و برخی آن را اجماعی دانسته‌اند (طباطبایی، ۱۴۱۸ق، ج ۱۲، ص ۳۲) و روایات متعددی بر آن دلالت دارند (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۱، ص ۲۷۸-۲۷۹). در قانون مدنی نیز به این مطلب تصریح شده است (قانون مدنی، ماده ۱۰۸۹^۲ و ۱۰۹۰^۳). افزون بر این فقها تصریح کرده‌اند عقد ازدواج بدون ذکر

۱. قانون مدنی، ماده ۱۰۶۷: «تعیین زن و شوهر به نحوی که برای هیچ‌یک از طرفین در شخص طرف دیگر شبهه نباشد، شرط صحت نکاح است».

۲. قانون مدنی، ماده ۱۹۰: «برای صحت هر معامله، شرایط ذیل اساسی است: ... ۳) موضوع معین که مورد معامله باشد...».

۳. قانون مدنی، ماده ۳۳۸: «بیع عبارت است از تملک عین به عوض معلوم».

۴. قانون مدنی، ماده ۱۰۸۹: «ممکن است اختیار تعیین مهر به شوهر یا شخص ثالثی داده شود. در این صورت شوهر یا شخص ثالث می‌تواند مهر را هر قدر بخواهد، معین کند».

۵. قانون مدنی، ماده ۱۰۹۰: «اگر اختیار تعیین مهر به زن داده شود، زن نمی‌تواند بیشتر از مهرالمثل معین نماید».

مهر نیز صحیح است و پس از عقد می‌توانند بر مقدار مهریه توافق کنند (خمینی، بی‌تا، ج ۲، ص ۳۲۱، م ۱۰). در سخنان فقها، واژه «تفویض» در تفویض بضع نیز به کار رفته است. تفویض بضع و تمتع در جایی است که عقد نکاح بدون ذکر مهر جاری می‌شود (فاضل مقداد، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۲۱۷) که در این صورت با وقوع نزدیکی برای زوجه، مهرالمثل ثابت است (شیخ طوسی، ۱۳۸۷، ج ۴، ص ۲۷۲). تعیین مهرالمثل بر حسب عرف و عادت و با توجه به وضع زن از لحاظ شرافت خانوادگی و اجتماعی، تحصیلات، سن، زیبایی و صفات دیگر، همچنین با توجه به وضع اقارب و نزدیکان او تعیین می‌شود (فاضل مقداد، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۲۱۹). البته اگر در عقد نکاح، مهری ذکر نشده باشد و بعداً نیز زوجین آن را تعیین نکرده باشند و میان زوجین، نزدیکی واقع نشده باشد و بین آن دو، جدایی با طلاق صورت گیرد، زن مستحق «مهرالمتعه» خواهد بود (صاحب جواهر، بی‌تا، ج ۳۱، ص ۵۷/قانون مدنی، ماده ۱۰۹۳). معیار تعیین مهرالمتعه، وضع مالی مرد از حیث غنا و فقر است (ابن زهره حلبی، ۱۴۱۷، ص ۳۴۹/قانون مدنی، ماده ۱۰۹۴).

بنابراین با توجه به اینکه رکن اساسی در عقود معاوضی، معلوم بودن عوض در هنگام معاوضه است و رعایت چنین رکنی در عقد نکاح لازم نیست، نمی‌توان عقد نکاح را در شمار عقود معاوضی قلمداد کرد.

۴-۱-۱-۱- ضمان غیر معاوضی در فرض تلف شدن عین مهریه

با انجام عقود معاوضی، طرفین عقد موظف به انجام تعهدات و تحویل عوضین به یکدیگرند. در صورتی که مبیع عین معین باشد و قبل از تسلیم مال به دیگری، بر اثر حوادث خارجی و غیرارادی تلف شود، معامله منفسخ می‌شود و باطل می‌گردد و ضرر ناشی از این تلف از جیب کسی می‌رود که به تسلیم کالای خود موفق نشده است. در این صورت او سزاوار دریافت عوض نخواهد بود و در صورتی که عوض را قبلاً دریافت کرده باشد، باید آن را به طرف مقابل پس دهد. به این مسئولیت «رد عوض دریافت شده در نتیجه تلف کالا قبل از تسلیم ضمان معاوضی» گویند (بیات، ۱۳۹۷، ص ۳۲۱/قانون مدنی، ماده ۳۸۷).

۱. قانون مدنی، ماده ۱۰۹۳: «هرگاه مهر در عقد ذکر نشده باشد و شوهر قبل از نزدیکی و تعیین مهر، زن خود را طلاق دهد، زن مستحق مهرالمتعه است و اگر بعد از آن طلاق دهد، مستحق مهرالمثل خواهد بود».

۲. قانون مدنی، ماده ۳۸۷: «اگر مبیع قبل از تسلیم بدون تقصیر و اهمال از طرف بایع تلف شود، بیع منفسخ و ثمن باید به مشتری مسترد گردد؛ مگر اینکه بایع برای تسلیم به حاکم یا قائم مقام او رجوع نموده باشد که در این صورت تلف از مال مشتری خواهد بود».

از نظر فقهی و قانونی (قانون مدنی، ماده ۱۰۸۴)^۱، ضمان معاوضی در عقد نکاح جاری نمی‌شود. در عقد نکاح، اگر مهریه، عین مشخص باشد و قبل از تسلیم به زوجه در نزد زوج تلف شود، اولاً نکاح منفسخ نشده و به حالت خود باقی است؛ ثانیاً مهریه نیز باطل نمی‌شود تا به مهرالمثل تبدیل گردد؛ بلکه زوج ضامن است مثل یا قیمت مهریه را به زوجه بپردازد (شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج ۸، ص ۱۸۸). با این توضیح، روشن می‌شود که ضمان زوج بر مهریه، از نوع ضمان ید است. مقصود از ضمان ید یا ضمان علی الید این است که هرگاه کسی بر مال دیگری تسلط یابد، تا زمانی که آن را به مالکش بازنگردانده، ضامن آن است (موسوی بجنوردی، ۱۴۱۹ق، ج ۴، ص ۵۳). در عقد نکاح، با توجه به آنکه به محض وقوع عقد، زوجه مالک تمام مهریه می‌شود، بنابراین زوج به موجب قاعده علی الید ضامن است که آن را صحیح و سالم تحویل زوجه دهد و چنانچه پس از تحویل معلوم شود که عین پیش از عقد معیوب بوده یا پس از عقد معیوب یا تلف شود، زوج ضامن جبران خسارت است (محقق داماد، ۱۳۹۳، ص ۲۴۱).

با توجه به اینکه اهداف و آثار عقود معاوضی بر عقد ازدواج منطبق نیست، نمی‌توان آن را از عقود معاوضی دانست. افزون بر این فقهایی که عقد نکاح را عقد معاوضی یا شبه‌معاوضی می‌دانند، مهریه را عوض و استمتاع جنسی (بضع) را معوض لحاظ کرده‌اند؛ درحالی‌که این تفسیر نیز دچار ابهاماتی است که آثار آن در حق حبس زوجه آشکار می‌شود. فقها با معوض دانستن ارتباط جنسی و تحقق دخول معتقدند با انجام آن، حق حبس زوجه ساقط می‌شود؛ درحالی‌که بر فرض که عقد نکاح را معاوضی بدانیم و معوض آن استمتاع جنسی باشد، این موضوع یک امر دفعی و آنی نیست؛ بلکه با دفعات متعدد و به تدریج و در طول زندگی مشترک شکل می‌گیرد و نمی‌توان با انجام یک رابطه جنسی، حق حبس زوجه را ساقط دانست. تفصیل این نکته در مبحث بعد خواهد آمد.

۲-۱-۱. پیش فرض تصویر حق حبس در عقد نکاح

حق حبس، اصطلاحی فقهی و حقوقی است که طبق آن به هرکدام از طرفین قرارداد اجازه داده می‌شود تا ایفای تعهد طرف مقابل، از انجام تعهد خود امتناع کند. به بیان دیگر در قراردادهایی که تعهد طرفینی است، یکی از طرفین می‌تواند از اجرای تعهد خود امتناع کند تا طرف دیگر به تعهد خود عمل نماید؛ بنابراین می‌توان حق حبس را یک نوع ضمانت اجرا برای دست‌یابی به حق

۱. قانون مدنی، ماده ۱۰۸۴: «هرگاه مهر عین معین باشد و معلوم گردد قبل از عقد، معیوب بوده و یا بعد از عقد و قبل از تسلیم، معیوب و یا تلف شود، شوهر ضامن عیب و تلف است.»

دانست. در نظام حقوقی اسلام، حق حبس در عقود معاوضی که دارای شرایط عمومی معاملات باشند، به رسمیت شناخته و در کتاب‌های فقهی با عباراتی مانند حق امتناع از آن یاد شده است (صاحب جواهر، بی تا، ج ۲۳، ص ۱۴۶-۱۴۷). در قانون مدنی ایران، هنگام بیان آثار و شرایط عقد بیع به حق حبس اشاره شده است (قانون مدنی، ماده ۳۷۷).^۱ در قانون مدنی تصریح شده با انعقاد عقد نکاح، زوجه مالک مهر می‌شود و می‌تواند آن را از شوهر بخواهد و در آن تصرف کند (قانون مدنی، ماده ۱۰۸۲). در این قانون در رابطه با حق حبس زوجه در ماده ۱۰۸۵ چنین آمده است: «زن می‌تواند تا مهر به او تسلیم نشده، از ایفای وظایفی که در مقابل شوهر دارد، امتناع کند؛ مشروط بر اینکه مهر او حال باشد و این امتناع مسقط حق نفقه نخواهد بود». در ماده ۱۰۸۶ آمده است: «اگر زن قبل از اخذ مهر به اختیار خود به ایفای وظایفی که در مقابل شوهر دارد، قیام نمود، دیگر نمی‌تواند از حکم ماده قبل استفاده کند؛ مع ذلک حقی که برای مطالبه مهر دارد، ساقط نخواهد شد». با توجه به دو ماده می‌توان فهمید استفاده از حق حبس دارای دو شرط است: یکی حال بودن مهر و دیگری عدم تمکین اختیاری.

فقها در رابطه با وجود حق حبس در عقد ازدواج، اختلاف نظر دارند. مشهور فقهای امامیه حق حبس را هم برای زوج و هم برای زوجه پذیرفته‌اند؛ به این معنا که زوجه حق امتناع از تمکین دارد تا مهر خود را دریافت کند؛ مگر در صورتی که مهر او مؤجل یعنی مدت‌دار باشد؛ همچنین زوج حق امتناع از تسلیم مهر دارد تا زوجه تمکین کند. فقهایی که به این نظر قائل‌اند، عقد ازدواج را در فرض ذکر مهر در آن، عقد معاوضی یا شبه‌معاوضی دانسته و لازمه عقود معاوضی را وجود حق امتناع و حبس دانسته‌اند (شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج ۸، ص ۱۹۱-۱۹۲/ شیخ انصاری، ۱۴۱۵ق، ص ۲۶۵). فقهایی که به حق حبس در نکاح قائل‌اند، به ادله عامی همچون ادله نفی ضرر و حرج و اقتضای معاوضی یا شبه‌معاوضی بودن عقد نکاح، همچنین برخی روایات خاص استناد کرده‌اند (صاحب جواهر، بی تا، ج ۳۱، ص ۴۱).

در مقابل برخی از فقها وجود حق حبس در ازدواج را قبول ندارند. آنان معتقدند پس از عقد ازدواج، برخی احکام تکلیفی بر عهده زوجین اثبات می‌شود که از جمله آنها وجوب تمکین بر عهده زوجه و وجوب پرداخت نفقه بر عهده زوج است و بین این دو حکم، هیچ‌گونه تقابلی وجود ندارد و هیچ‌یک از زوجین حق ندارد به بهانه امتناع دیگری از وظیفه و تکلیف خود، وظیفه‌اش را

۱. قانون مدنی، ماده ۳۷۷: «هریک از بایع و مشتری حق دارد از تسلیم مبیع یا ثمن خودداری کند تا طرف دیگر حاضر به تسلیم شود؛ مگر اینکه مبیع یا ثمن موجب باشد. در این صورت هرکدام از مبیع یا ثمن که حال باشد، باید تسلیم شود».

انجام ندهد (هدایت‌نیا، ۱۳۸۶، ص ۳۹). این گروه از فقها ادله دیدگاه مشهور را نقد کرده‌اند و برخی مانند محقق عاملی معتقدند نص خاصی در این مسئله وجود ندارد و مدعیان آن تنها در فرض وجود اجماع می‌توانند به این دیدگاه قائل باشند (عاملی موسوی، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۴۱۳). محقق بحرانی در کتاب الحدائق الناضرة به صورت تفصیلی ادله قول مشهور را نقد و بررسی کرده و در نهایت حق حبس در ازدواج را پذیرفته است (ر.ک: بحرانی، ۱۴۰۵ق، ج ۲۴، ص ۴۶۰-۴۶۹). محقق خوانساری نیز در ادله قول مشهور تردید کرده و به دیدگاه محقق بحرانی و محقق عاملی متمایل است (خوانساری، ۱۴۰۵ق، ج ۴، ص ۴۲۴-۴۲۵). محقق سبزواری نیز پس از نقل دیدگاه و استدلال محقق عاملی، آن را حسن و نیکو دانسته است (محقق سبزواری، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۱۹). مباحث محقق اردبیلی در رابطه با حق حبس در ازدواج در دسترس نیست؛ ولی از آنجاکه ایشان ثبوت حق حبس را در باب بیع که مورد پذیرش فقهاست، قبول ندارد (مقدس اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ج ۸، ص ۵۰۴)، می‌توان نتیجه گرفت این حق را در باب ازدواج نیز قبول نداشته است.

۳-۱. شرایط حق حبس زوجه در قانون

در قانون مدنی تصریح شده با انعقاد عقد نکاح، زوجه مالک مهر می‌شود و می‌تواند آن را از شوهر بخواهد و در آن تصرف کند (قانون مدنی، ماده ۱۰۸۲). ماده ۱۰۸۵ این قانون، ضمن بیان اصل حق حبس زوجه به یکی از شرایط آن یعنی حال بودن مهریه اشاره کرده است: «زن می‌تواند تا مهر به او تسلیم نشده، از ایفای وظایفی که در مقابل شوهر دارد، امتناع کند؛ مشروط بر اینکه مهر او حال باشد و این امتناع مسقط حق نفقه نخواهد بود». ماده بعد یعنی ماده ۱۰۸۶ به شرط دیگر یعنی ایفا نکردن وظایف زناشویی اشاره کرده است: «اگر زن قبل از اخذ مهر به اختیار خود به ایفای وظایفی که در مقابل شوهر دارد، قیام نمود، دیگر نمی‌تواند از حکم ماده قبل استفاده کند؛ مع ذلک حقی که برای مطالبه مهر دارد، ساقط نخواهد شد».

با توجه به دو ماده می‌توان فهمید استفاده از حق حبس دارای دو شرط است: یکی حال بودن مهر و دیگری عدم تمکین اختیاری. در ادامه به بررسی این دو شرط می‌پردازیم:

۳-۱-۱. حال بودن مهر

در قانون مدنی آمده است که می‌توان همه یا قسمتی از مهر را مؤجل یعنی مدت‌دار یا اقساطی قرار داد (قانون مدنی، ماده ۱۰۸۳). یکی از شرایط استفاده از حق حبس این است که مهر «حال» (بدون مدت و قابل دریافت به مجرد عقد) باشد؛ بنابراین هرگاه مهر «مؤجل» (مدت‌دار) باشد، زوجه نمی‌تواند تا زمان فرارسیدن اجل، از تمکین امتناع کند؛ زیرا با رضایت به مؤجل بودن مهر،

گویا طرفین عقد توافق کرده‌اند که تمکین بر پرداخت مهر متوقف نباشد و در واقع رضایت دادن به مهریه مؤجل به معنای رضایت به تمکین پیش از قبض مهر است (شیخ طوسی، ۱۳۸۷، ج ۴، ص ۳۱۳-۳۱۴)؛ به بیان دیگر زوجه با قبول اجل (مدت)، حق مطالبه مهریه قبل از فرارسیدن مدت را ساقط کرده است و از آنجایی که حق حبس متوقف بر وجود حق مطالبه است، با نبود حق مطالبه، حق حبس نیز ساقط می‌شود (محقق داماد، ۱۳۹۳، ص ۲۳۹). افزون بر این حق استمتاع شوهر به محض انعقاد عقد بر زوجه محقق شده است و تمکین زوجه پیش از فرارسیدن اجل (مدت) وجوب می‌یابد و این وجوب در مورد شک استصحاب می‌شود (گرگی و دیگران، ۱۳۹۲، ص ۲۶۷). از لزوم حال بودن مهر استفاده می‌شود که حق حبس در صورتی است که مهریه در عقد، ذکر و تعیین شده باشد؛ بنابراین اگر عقد ازدواج بدون ذکر مهر جاری شود یا توافق کنند که در آینده تعیین شود، حق حبس وجود ندارد.

۲-۳-۱. عدم تمکین اختیاری

بسیاری از فقهای که به حق حبس در عقد نکاح قائل‌اند، معتقدند نهایت استفاده از حق حبس، تمکین اختیاری زوجه است که در این صورت، حق حبس او ساقط می‌شود؛ ولی حق او در مطالبه مهر همچنان باقی است و می‌تواند از شوهر درخواست کند. گرچه در ماده ۱۰۸۶ قانون مدنی، مسقط حق حبس، ایفای وظایف از سوی زوجه ذکر شده است و شامل هریک از وظایفی که زوجه در برابر زوج دارد، مثل معاشرت به معروف (قانون مدنی، ماده ۱۱۰۳)، معاضدت و همیاری (قانون مدنی، ماده ۱۱۰۴)، سکونت در منزل زوج (قانون مدنی، ماده ۱۱۱۴) و... می‌شود؛ اما در عبارات فقها تصریح شده است فقط تمکین خاص مسقط حق حبس است و با عباراتی همچون دخول و وطی به آن تصریح کرده‌اند (صاحب جواهر، بی‌تا، ج ۳۱، ص ۴۴-۴۵/ شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج ۸، ص ۱۹۷-۱۹۸/ محقق حلی، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۲۶۹).

هرچند مشهور فقها با تمکین اختیاری زوجه، حق حبس او را ساقط می‌دانند، برخی از فقها حتی پس از تمکین اختیاری و تحقق دخول نیز حق حبس را برای زوجه ثابت می‌دانند. شیخ طوسی در کتاب مبسوط پس از نقل این دیدگاه، آن را قوی دانسته است (شیخ طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۴، ص ۳۱۳). در تبیین این دیدگاه می‌توان گفت اگر عقد ازدواج را از عقود معاوضی بدانیم، مهر در برابر دخول و رابطه جنسی است و این واقعیت، یک امر دفعی و آنی نیست؛ بلکه با دفعات متعدد و به تدریج و در طول زندگی مشترک شکل می‌گیرد و گویا مهر در برابر هر وطی در دوران زندگی است؛ بنابراین کسانی که در نقد این دیدگاه، تحقق دخول را به قبض مبیع در باب بیع قیاس کرده و گفته‌اند همچنان که اگر بایع مبیع را قبل از قبض ثمن به مشتری تسلیم کند، دیگر نمی‌تواند مبیع را

پس بگیرد و از تسلیم آن امتناع کند تا دریافت ثمن، زوجه نیز اگر پیش از دریافت مهر، با اختیار تمکین کرده است، دیگر نمی‌تواند از دخول امتناع کند (علامه حلی، ۱۴۱۳ق، ج ۷، ص ۱۷۰)، قیاس نادرستی است؛ زیرا تسلیم عین و عوض، همچنین تحقق قبض در انواع گوناگون عوض و معوض، مصادیق و صورت‌های گوناگونی دارد. همان‌طور که قبض در عین خارجی، در اختیار گرفتن، سلطه و گرفتن در دست است و به صورت دفعی و آنی حاصل می‌شود، در مواردی که ثمن، منفعت عین مانند سکونت در خانه یا استفاده از خودرو در مدت معین است، قبض این منفعت تدریجی الحصول است و اگر بر فرض به عنوان قبض ثمن، مدتی خودرو در اختیار مشتری بود؛ ولی معوض را نپرداخت، بایع می‌تواند از ادامه استفاده از منافع خودرو امتناع کند و حق حبس دارد (صاحب جواهر، بی‌تا، ج ۲۳، ص ۱۴۸). همچنین در جایی که عوض یا معوض اجزایی دارد و برخی از اجزا قبض شده؛ ولی طرف از اعطای برخی اجزای دیگر امتناع می‌کند، در اینجا نیز حق حبس ثابت است (همان). در باب نکاح، تسلیم و قبض معوض (وطی و دخول) یک امر تدریجی است و در طول زندگی مشترک حاصل می‌شود و به منفعت عین شباهت دارد؛ بنابراین به نظر می‌رسد زوجه می‌تواند در هر زمان - چه پیش از دخول و چه پس از آن - از حق حبس استفاده کند.

۴-۱. حق حبس در فرض اعسار زوج

پرسش مهم در رابطه با حق حبس زوجه، وضع آن در فرض اعسار و ناتوانی زوج در پرداخت مهر است. آیا اعسار زوج سبب سقوط حق حبس زوجه می‌شود؟ آیا آگاهی زوجه به اعسار زوج در هنگام عقد زوجیت، مانع اعمال حق حبس می‌شود یا نه؟ فقها در این مسئله به سه دیدگاه متفاوت قائل اند: اکثر فقهای امامیه حق حبس را برای زوجه ثابت می‌دانند؛ چه زوج «موسر» باشد و توانایی پرداخت مهر را داشته باشد و چه «معسر» باشد و توانایی پرداخت آن را نداشته باشد. تأکید این دسته از فقها بر معاوضی بودن عقد نکاح است که طبق آن، عجز و ناتوانی یکی از طرفین از پرداخت موجب اسقاط حق دیگری نمی‌شود؛ به سخن دیگر اثر اعسار زوج این است که نمی‌توان از او درخواست مهر کرد؛ بلکه طبق ادله شرعیه باید به او مهلت داد؛ اما این باعث از بین رفتن حق زوجه در اعمال حق حبس نمی‌شود (صاحب جواهر، بی‌تا، ج ۳۱، ص ۴۲). در مقابل ابن‌ادریس حلی معتقد است اعمال حق حبس زوجه در صورتی است که زوج موسر و قادر به پرداخت مهر باشد (ابن‌ادریس، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۵۹۱). دیدگاه سوم بین آگاهی و جهل زوجه در هنگام عقد درباره اعسار و ناتوانی زوج در پرداخت مهر تفکیک کرده و حق حبس را تنها در فرض جهل به اعسار ثابت دانسته و معتقد است در صورتی که زوجه علم و آگاهی به اعسار زوج داشته و

درعین حال اقدام به عقد ازدواج کرده است، نمی تواند اعمال حق حبس کند؛ زیرا از نگاه عرفی، چنین عملی ظلم به زوج و حرام است (شیخ انصاری، ۱۴۱۵ق، ص ۲۶۵). افزون بر این قاعده اقدام نیز مقدم است و حق حبس زوجه را در فرض علم به اعسار زوج ساقط می کند؛ زیرا اقدام به چنین ازدواجی به منزله اسقاط حق مطالبه است (دفتر آموزش، کد سؤال ۱۹۷۷۵).

در منابع حقوقی و رویه قضایی به دیدگاه مشهور فقها عمل شده است. اظهار نظر اداره حقوقی قوه قضائیه در نظریه شماره ۷/۱۰۲۰ در تاریخ ۱۳۸۳/۲/۳۱ چنین است: «اعسار شوهر حق حبس زن (موضوع ماده ۱۰۸۵ قانون مدنی) را از بین نمی برد؛ زیرا درست است که در چنین حالتی، مطالبه مهر از او امکان ندارد؛ ولی باید دانست که امکان گرفتن مهر با استفاده از حق حبس، ملازمه ندارد» (ایرانی ارتباطی، ۱۳۸۵، ص ۴۲).

۵-۱. حق حبس در فرض تقسیط مهر

در صورتی که در دادگاه، ادعای اعسار زوج از پرداخت تمام مهر به صورت دفعی اثبات شود، متناسب با توان و درآمد او، پرداخت مهر تقسیط و گاهی پیش قسط نیز تعیین می شود. پرسش مهم در فرض تقسیط مهر این است که آیا پس از حکم دادگاه به اعسار و تقسیط مهر یا با پرداخت پیش قسط یا پرداخت اولین قسط، حق حبس زوجه ساقط می شود و مکلف به تمکین است یا حق حبس او تا پایان اقساط همچنان باقی است؟ این پرسش در زمان ما که مبالغ سنگینی برای مهریه تعیین می شود و پرداخت اقساط آن سالها به طول می انجامد، اهمیت بیشتری می یابد. اگر حق حبس زوجه تا دریافت آخرین قسط ادامه داشته باشد، نتیجه اش این می شود که هر چند زوج اقساط مهر را می پردازد، نمی تواند از منافع زوجه بهره مند شود. این مسئله و حکم آن در سخنان فقهای معاصر ذکر شده و در آن اختلاف نظر است. برخی فقها همچون آیت الله صافی گلپایگانی، حق حبس زوجه را تا پایان اقساط و گرفتن تمام مهر ثابت می دانند (دفتر آموزش، کد سؤال ۷۹۵۸) و برخی دیگر مثل آیت الله بهجت (همان، کد سؤال ۳۰۰) و آیت الله مکارم شیرازی معتقدند زوجه با دریافت نخستین قسط مهریه، دیگر حق حبس ندارد و تمکین بر او واجب است (مکارم شیرازی، «استفاده از حق حبس در صورت تقسیط شدن مهریه»). از ظاهر ماده ۱۰۸۵ قانون مدنی که در آن، عبارت «تا مهر به او تسلیم نشده» آمده، استنباط می شود که حق حبس زوجه تا دریافت کامل مهر باقی است؛ یعنی تا زوجه تمام مهر را دریافت نکرده و اقساط آن پایان نیافته است، همچنان می تواند حق حبس را اعمال کند. رأی وحدت رویه هیئت عمومی دیوان عالی کشور به شماره ۷۰۸

در تاریخ ۲۲ مرداد ماه ۱۳۸۷ نیز بر همین نکته دلالت دارد که تقسیط مهریه و دریافت قسط یا اقساط آن، مسقط حق حبس زوجه نیست.^۱

۶-۱. تأثیر حق حبس بر میل و رغبت به تشکیل خانواده

با توجه به مطالب پیشین، روشن می‌شود که استفاده از حق حبس در عقد ازدواج در بسیاری موارد، اوضاع سختی را برای مردان رقم می‌زند که اطلاع از آن، انگیزه ازدواج در مردان را کاهش می‌دهد. در زمان معاصر، در هنگام عقد ازدواج به سبب عوامل فردی، اجتماعی و فرهنگی، مهریه‌های سنگینی برای ازدواج تعیین می‌شود که در بسیاری از موارد، زوج در هنگام عقد، توانایی پرداخت آن را ندارد و اگر زوجه درخواست قانونی برای دریافت مهریه داشته باشد، زوج ادعای اعسار می‌کند و پس از ثبوت اعسار او، پرداخت مهر بر اساس توانایی او تقسیط می‌شود. میزان مهر و محدودیت توانایی زوج به‌ویژه جوانانی که در ابتدای زندگی مشترک هستند، به گونه‌ای است که اتمام اقساط مهر مستلزم گذشت سال‌های بسیار زیادی است. در این مدت به سبب بقای حق حبس زوجه تا پایان اقساط، زوج حق تمکین ندارد و زوجه قانوناً می‌تواند از تمکین امتناع کند؛ بنابراین زوج اقساط مهر را می‌پردازد؛ ولی از یکی از مهم‌ترین منافع ازدواج یعنی وطی و رابطه جنسی با همسرش بی‌بهره است. جالب اینکه طبق همان ماده ۱۰۸۵ قانون مدنی، زوج در این مدت که مشغول پرداخت اقساط مهریه است، باید نفقه و هزینه‌های زندگی زوجه را نیز بپردازد؛ زیرا امتناع زوجه از تمکین، مصداق نشوز نیست که استحقاق نفقه را سلب کند؛ بلکه این امتناع به حکم قانون و بر اساس حق حبس است و استحقاق نفقه همچنان وجود دارد. در نتیجه زوج هم باید اقساط مهریه را بپردازد و هم نفقه زوجه از قبیل تهیه مسکن، خوراک، پوشاک، هزینه‌های بهداشتی و درمان و... را بپردازد و در عین حال از منفعت مهم ازدواج یعنی ارتباط جنسی بی‌بهره

۱. رأی شماره ۷۰۸-۱۳۸۷/۵/۲۲ وحدت رویه هیئت عمومی: «به موجب ماده ۱۰۸۵ قانون مدنی، زن می‌تواند تا مهر به او تسلیم نشده، از ایفای وظایفی که در مقابل شوهر دارد، امتناع کند؛ مشروط بر اینکه مهر او حال باشد. ضمناً در صورت احراز عسرت زوج، وی می‌تواند که مهر را به نحو اقساط پرداخت کند. با توجه به حکم قانونی ماده مذکور که مطلق مهر موردنظر بوده و با عنایت به میزان مهر که با توافق طرفین تعیین گردیده، صدور حکم تقسیط که صرفاً ناشی از عسرت زوج در پرداخت یکجای مهر بوده، مسقط حق حبس زوجه نیست و حق او را مخدوش و حاکمیت اراده وی را متزلزل نمی‌سازد، مگر به رضای مشارالیه؛ زیرا اولاً حق حبس و حرج دو مقوله جداگانه است که یکی در دیگری مؤثر نیست. ثانیاً موضوع مهر در ماده مزبور دلالت صریح به دریافت کل مهر داشته و اخذ قسط یا اقساطی از آن دلیل بر دریافت مهر به معنای آنچه مورد نظر زوجه در هنگام عقد نکاح بوده، نیست... این رأی بر طبق ماده ۲۷۰ قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور کیفری در موارد مشابه برای دادگاه‌ها و شعب دیوان عالی کشور لازم‌الاتباع می‌باشد».

است. جالب‌تر اینکه محاکم قضایی به چنین مردی اجازه ازدواج مجدد با یک زن دیگر نیز نمی‌دهند؛ زیرا عدم تمکین و امتناع زوجه از روابط زناشویی به سبب نشوز و تخلف زوجه از وظایف زناشویی نیست که مجوزی برای ازدواج مجدد مرد باشد (قانون حمایت خانواده، مصوب ۱۳۵۳، ماده ۱۶)؛ بلکه به حکم قانون و به موجب اعمال حق حبس است. وجود این حق قانونی و آگاهی از آن، زمینه سوءاستفاده از آن را فراهم می‌کند و اوضاع بسیار سخت و پرمشقتی را در ابتدای زندگی مشترک برای مردان ایجاد می‌کند. سامانه آرای قضایی^۱ که تنها درصد اندکی از آرای قضایی در دادگاه‌های کشور را منعکس می‌کند، شاهدی خوب و گویا از کثرت پرونده‌های مرتبط با حق حبس است که در سال‌های اخیر روند افزایشی داشته است. به نظر می‌رسد بازنگری و اصلاح برخی قوانین خانواده مانند قانون حق حبس زوجه می‌تواند از ترس و بی‌ رغبتی به ازدواج و تشکیل خانواده بکاهد. با توضیحات گذشته روشن می‌شود اصل معاوضی دانستن عقد نکاح مورد تردید جدی است و به تبع آن نمی‌توان از حق حبس نیز دفاع کرد. اطلاع مردان از وجود چنین حقی که زمینه‌ساز سوءاستفاده برخی از زنان است، آنان را درباره ازدواج و تشکیل خانواده با این شرایط، مردد می‌کند که بر خلاف منابع دینی و اسناد بالادستی است. سیاست‌گذاری و قانون‌گذاری تک‌بعدی، غیرکارشناسی و بدون توجه به آثار و پیامدهای آن بر خانواده، به اموری منجر می‌شود که کارکردهای خانواده را یا از بین می‌برد و یا آن‌قدر ضعیف می‌کند که زوجین برای استمرار زندگی و تحمل سختی‌های زندگی، رغبت کافی نداشته باشند و زمینه‌ساز طلاق و انحلال نکاح را فراهم کرده و آثار ناگوار آن بر فرد، فرزندان و جامعه، مترتب خواهد شد.

۲. بی‌توجهی به تحولات خانواده ایرانی در اصلاح و بازنگری قوانین خانواده

تحول در دغدغه‌های زنان و خانواده ایرانی در دهه‌های اخیر از امور عینی و مستند به پژوهش‌های میدانی است. افزایش سن ازدواج، افزایش تمایل به تجرد و تک‌زیستی، تغییر نگرش در ضرورت تشکیل خانواده به عنوان مسیر تکاملی انسان، افزایش نزاع‌های خانوادگی و کم شدن قبح طلاق، تضعیف روحیه سازش و تأمین نشدن نیازهای عاطفی و جنسی در خانواده از مهم‌ترین معضلات خانواده ایرانی است (زیبایی‌نژاد، ۱۳۹۳، ص ۱۳۱) در نظام تحصیلی موجود و فرهنگ مدرک‌گرایی، ازدواج تا دستیابی به موقعیت اجتماعی و مالی مناسب به تأخیر می‌افتد و بسیاری از زنان، قبل و بعد از ازدواج، دغدغه تحصیل، اشتغال و استقلال مادی دارند. در حال حاضر بسیاری

1. <https://ara.jri.ac.ir>

از مردان به عنوان سرپرست خانواده با مسئولیت‌های خود آشنا نیستند و انتظار دارند همسرشان عهده‌دار ایفای نقش‌هایی همچون نان‌آوری باشد و مردان از ایفای تعهدات مالی به زنان به گونه‌ی شایسته خودداری می‌کنند. با همه این تحولات در حوزه شناخت و نگرش و همچنین عملکرد زنان و مردان در تشکیل و استمرار خانواده، بسیاری از قوانین مربوط به خانواده به همان شکل گذشته باقی مانده‌اند. یکی از سؤالات مهم در مدیریت مسائل مالی خانواده این است که چرا تعهدات مردان به همه زنان، با دغدغه‌های متفاوت یکسان است؟ برخی از زنان پس از ازدواج، خانه‌دارند و تمام وقت خود را صرف زندگی، همسر و فرزندان می‌کنند؛ ولی برخی زنان به تحصیل و پس از آن، شغل و کسب درآمد می‌پردازند و برخی از زنان شاغل درآمد خود را صرف زندگی مشترک می‌کنند و برخی آن را به خودشان اختصاص می‌دهند. در حال حاضر قوانین خانواده به تناسب این تحولات، تغییر نکرده است.

طبق قوانین مرتبط با تشکیل خانواده، دو نوع ازدواج وجود دارد: یکی ازدواج دائم که بسیار پرتعهد است و مسئولیت‌های زیادی را بر عهده زوجین می‌گذارد که تعهدات مالی آن بر زوج چشمگیر است، از نفقه و مهریه گرفته تا اجرت‌المثل و نحله و تنصیف دارایی در فرض طلاق؛ دیگری عقد موقت است که با توجه به کارکرد اصلی آن، زن و مرد تعهدات اندکی دارند و گزینه مناسبی برای زندگی طولانی به‌ویژه برای زنان نیست و حقوق آنان به درستی تأمین نمی‌شود. قوانین ازدواج با وضع کنونی، نگرانی‌هایی را برای برخی از افراد جامعه درباره تشکیل خانواده و تنظیم حقوق و تکالیف زوجین ایجاد کرده که سبب تردید آنان برای ازدواج بر پایه قوانین موجود شده و در پی اشکال جدید ازدواج و هم‌باشی هستند و تعهداتی طبق میل و سلیقه خود برای یکدیگر ترسیم می‌کنند. در پژوهشی که به کشف انگیزه افراد برای ورود به ازدواج سفید که در آن، ازدواج شرعی و قانونی صورت نمی‌گیرد و ثبت رسمی نمی‌شود، پرداخته است، به مواردی همچون اوضاع اقتصادی، مشکلات مربوط به طلاق، کاهش کنترل والدین، نیازهای جنسی و عاطفی، جهانی شدن، فردگرایی و کم‌رنگ شدن اعتقادات دینی اشاره شده است (ر.ک: رضانی فر، ۱۳۹۷).

بی‌گمان در فقه و حقوق اسلامی، ظرفیت‌هایی برای تغییر و تنظیم حقوق و تکالیف زوجین با توجه تحولات جامعه و خانواده ایرانی وجود دارد و با استفاده از آن می‌توان خانواده ایرانی را به شکل‌های گوناگون مهندسی کرد تا متناسب با سلايق و شرایط مختلف، تشکیل خانواده دهند و از چتر حمایتی قانون برخوردار شوند و از ارتباط‌هایی که حمایت قانون را در پی ندارد - همچون ازدواج سفید و هم‌باشی - بپرهیزند و از پیامدهای آن مصون باشند.

یکی از ظرفیت‌های مهم فقهی و حقوقی، استفاده از شروط ضمن عقد است که با آن می‌توان

برخی از حقوق و مسئولیت‌ها را تعدیل کرد. یکی از راهکارها برای تعدیل حقوق و انتظارات افراد برای ورود به ازدواج و زندگی مشترک، طراحی و تدوین شکل‌های متنوع سند ازدواج است. در حال حاضر همه افراد به تمام تفاوت‌های فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی با یک نوع سند ازدواج به عقد هم در می‌آیند که مشتمل بر شروط مشخصی است. در سندهای متعارف ازدواج، مقدار مهریه با توافق زوجین ثبت می‌شود و سپس با اختیار خود به امضای شروط ضمن عقد می‌پردازند. شروط ضمن عقد در حقیقت به دو شرط اصلی باز می‌گردند: یکی شرط تنصیف دارایی در صورتی که زوج بدون عذر موجه بخواهد همسرش را طلاق دهد که باید تا نصف اموالی را که در دوران زندگی مشترک به دست آورده، به همسرش بپردازد و دیگری شرط وکالت زوجه برای طلاق در موارد خاص. این در حالی است که می‌توان سندهای ازدواج را متناسب با تفاوت‌های شخصیتی زوجین، جایگاه اجتماعی، نیازها و دغدغه‌های هرکدام طراحی کرد؛ به گونه‌ای که هرکدام از زوجین با توجه به شرایط و انتظارات خویش، سند ازدواج متناسب را انتخاب کنند و وارد زندگی زناشویی شرعی و قانونی شوند؛ برای نمونه اگر زوجه دارای جایگاه اجتماعی و تمکن مالی است و برای او جنبه مادی مهریه موضوعیت ندارد و بیشتر در پی حقوق غیرمالی و وسعت اختیارات خود در زندگی مشترک است، می‌تواند مهریه را به صورت حداقلی تعیین کند؛ ولی به جای آن از برخی حقوق دیگر مانند وکالت مطلق در طلاق، حق خروج از کشور، حق اشتغال و حق تحصیل برخوردار باشد. در مثال دیگر اگر زوجه در پی مهارت‌آموزی و کسب درآمد است، می‌تواند در سند ازدواج، مهریه خود را پرداخت هزینه‌های مهارت‌آموزی قرار دهد و همچنین حق اشتغال در حرفه‌های مرتبط را داشته باشد.

۳. انعطاف‌ناپذیری قوانین شکلی در راستای اجرای عدالت در مطالبات قضایی در حوزه خانواده

در بسیاری از نظام‌های حقوقی دنیا، رویه قضایی که به معنای مجموع آرای قضایی است، یکی از منابع حقوق به شمار می‌رود (کاتوزیان، ۱۳۸۷، صص ۱۸۹ و ۱۹۱)؛ ولی در نظام حقوقی ایران، با این استدلال که قوه قضائیه از قوه مقننه، مستقل و جداست و طبق قانون اساسی، قوه قضائیه صرفاً مأمور اجرای قوانین است و نباید در ایجاد قواعد حقوقی شرکت کند، رویه قضایی به عنوان منبع حقوق شمرده نمی‌شود؛ مگر در صورتی که از سوی دیوان عالی کشور صادر شود که در ردیف منابع رسمی حقوق خواهد بود (همان، صص ۱۹۴-۱۹۵)؛ بنابراین ریشه اصلی اختلاف و تعارض آرای قضایی در دعای مشابه، معمولاً ناشی از تفاوت در تشخیص مصداق است. در نتیجه آرای قضایی مبتنی بر یک وحدت رویه کلی صادر می‌شود؛ مگر در مواردی که تطبیق قانون بر مصداق خاص،

متفاوت باشد. قوانین مرتبط با خانواده نیز از همین قاعده پیروی می‌کنند و قضات خود را ملزم به وحدت رویه می‌دانند؛ درحالی‌که دعای خانوادگی که بین اعضای خانواده به‌ویژه زوجین واقع می‌شود، باید از ویژگی خاصی برخوردار باشد تا قابلیت انعطاف داشته و مطابق اصل بیست‌ویکم قانون اساسی در راستای حفظ کیان و بقای خانواده باشد^۱ و طبق اصل دهم قانون اساسی در جهت آسان کردن تشکیل خانواده، پاسداری از قداست آن و استواری روابط خانوادگی بر پایه حقوق و اخلاق اسلامی باشد.^۲ بنابراین اگر قوانین به گونه‌ای تدوین شوند که در رسیدگی به دعاوی زوجین، حتی در فرض جدایی و انحلال نکاح، موجب بی‌عدالتی شوند یا هنگامی که افراد جامعه از پیامدهای حقوقی دعاوی خانوادگی اطلاع پیدا می‌کنند، موجب ترس و هراس از ازدواج شوند و در نهایت آنان را به تشکیل خانواده بی‌رغبت کنند، بر خلاف قوانین و اسناد بالادستی خواهد بود. قوانین باید به گونه‌ای تدوین شوند که باعث محدودیت توان قاضی برای اجرای عدالت نشوند و آرای قضات با مصالح اقتصادی، اخلاقی و ارزش‌های خانواده منطبق باشد. شیوه یکسان قضاوت در زمان رسیدگی به مطالبات زوجین، هرچند از فایده عدم تشتت آرای قضایی در موارد مشابه برخوردار است، در برخی موارد نیز زمینه‌های تبعیض ناروا و سوءاستفاده از قوانین را فراهم می‌کند. بازنگری و اصلاح قوانین مرتبط با خانواده باید به گونه‌ای باشد که هم‌زوجه مطابق با عدالت به حقوق خود از جمله حقوق مالی به‌ویژه پس از طلاق دست یابد و هم وضع ناگواری را برای زوج ایجاد نکند که سال‌ها پس از جدایی و طلاق به‌ویژه در طلاق‌هایی که به درخواست زوجه است، درگیر پیامدهای مالی ازدواج قبلی باشد و نتواند زندگی جدیدی تشکیل دهد.

طبق قوانین کنونی، رسیدگی به حقوق زوجه - چه برای زوجه‌ای که مثلاً بیست سال زندگی مشترک داشته و دارای فرزندان است و چه زوجه‌ای که تنها شش ماه یا یک سال زندگی کرده - شیوه یکسانی دارد؛ درحالی‌که قوانین باید در مسیر اجرای عدالت و حمایت بیشتر از زنانی باشد که بهترین سال‌های عمر خود را در زندگی صرف کرده، به فرزندآوری و تربیت فرزندان پرداخته، ناملايمات زندگی و چه‌بسا بدرفتاری زوج را تحمل کرده و حالا تصمیم به جدایی گرفته‌اند. اگر

۱. قانون اساسی، اصل ۲۱: «دولت موظف است حقوق زن را در تمام جهات با رعایت موازین اسلامی تضمین نماید و امور زیر را انجام دهد: ۳... - ایجاد دادگاه صالح برای حفظ کیان و بقای خانواده».

۲. قانون اساسی، اصل ۱۰: «اصل دهم: از آنجاکه خانواده واحد بنیادی جامعه اسلامی است، همه قوانین و مقررات و برنامه‌ریزی‌های مربوط باید در جهت آسان کردن تشکیل خانواده، پاسداری از قداست آن و استواری روابط خانوادگی بر پایه حقوق و اخلاق اسلامی باشد».

قانون حمایت بیشتری از این زنان نداشته باشد، پس از طلاق و جدایی، دچار مشکلات بسیاری می‌شوند. یکی از راه‌های اجرای عدالت در دریافت حقوق مالی زوجه - به‌ویژه مهریه - می‌تواند دریافت پلکانی حقوق مالی بر اساس سنوات زندگی مشترک باشد؛ مثلاً زوجه‌ای که تنها یک سال زندگی مشترک داشته، نتواند برای همه مهریه خود اقدام کند؛ بلکه مثلاً زوجه‌ای که در سه سال اول زندگی به طلاق و دریافت مهریه اقدام می‌کند، فقط بتواند ده درصد مهریه را دریافت کند، در پنج سال اول، بیست درصد، در ده سال، پنجاه درصد و در بیست سال به بالا، صد درصد مهریه را بتواند مطالبه کند. با این روش، هم انگیزه‌های مالی برای طلاق و دریافت مهریه از سوی زنان جوان و در اوایل زندگی مشترک کاهش می‌یابد و هم مردی که به امید و انگیزه زندگی مشترک طولانی، متحمل هزینه‌های ازدواج شده و مهریه بالا را به انگیزه زندگی طولانی مدت پذیرفته، متحمل خسران و ضرر نمی‌شود که چه‌بسا بخواند تا سال‌های طولانی برای یک سال زندگی مشترک، اقساط مهریه بپردازد و دیگر نه میل به ازدواج مجدد و نه توان مالی آن را داشته باشد.

با توجه به اینکه تعیین مهریه در بسیاری موارد به دلیل ناآگاهی زوج به پیامدهای حقوقی آن و تصمیمات احساسی در هنگام عقد، بسیار بیشتر از توان مالی مرد تعیین می‌شود، قانون‌گذار می‌تواند تمهیداتی بیندیشد تا از آثار و پیامدهای حقوقی چنین اشتباهاتی در هنگام عقد بکاهد. در نگاه دینی و طبق سیره مستمره در زمان معصومان علیهم‌السلام میزان مهریه بر اساس توان بالفعل یا قریب به فعلیت افراد تعیین می‌شده است و واقعیت آن یک هدیه الزامی از جانب مرد به همسرش بوده (نسا: ۴)؛ نه اینکه یک عوض مالی در برابر تصاحب زن باشد؛ بنابراین لازم است در اوضاع کنونی که نگاه مادی به مهریه زیاد شده و تغییرات فرهنگی و مقایسه و رقابت دختران برای بیشتر بودن مهریه، ارزش قلمداد شده است، پیامدهای حقوقی آن به حداقل برسد. به عنوان پیشنهاد می‌توان مهریه را در زمان انعقاد نکاح مطابق با توان فعلی یا قریب به فعلیت زوج تعیین کرد و با توجه به اینکه معمولاً جوانان در این سنین، تمکن بالایی ندارند و تعیین مهریه با توان فعلی زوج، ناچیز خواهد بود، مقرر شود که هرگاه مرد در طول زندگی مشترک به دارایی‌های چشمگیری دست یافت، مثل منزل، زمین یا خودرو، ملزم باشد با توافق طرفین، درصدی از آن را به تملک همسرش درآورد. در این صورت، زوجه در طول زندگی مشترک به اموالی به عنوان مهریه دست می‌یابد و می‌تواند از منافع آن بهره‌مند شود و مطالبه از مرد نیز طبق توان فعلی او خواهد بود؛ نه اینکه بر خلاف توان خود، ده‌ها یا صدها سکه طلا مهریه کند و تا مدت‌ها درگیر پرداخت آن باشد.

نمونه دیگر برای ناعادلانه بودن قوانین خانواده، مسئله حق حبس زوجه است. فرض کنید جوانی به امید بهبود وضع مالی خود، سال‌هایی که در سن ازدواج است، از ازدواج صرف‌نظر

می‌کند و عمر خود را صرف کار و کسب درآمد می‌کند و می‌تواند برای زندگی آینده خود، منزل و خودرویی تهیه کند تا هم یکی از دغدغه‌های مهم زندگی مشترک را برطرف کرده باشد و هم بتواند در خواستگاری، پاسخ مثبت بشود. بر فرض در هنگام عقد، میزان مهریه به همان عدد یکصدوده سکه تعیین شود که قانون‌گذار رسیدگی خاص قضایی به آن را پذیرفته است (قانون حمایت خانواده ۱۳۹۱، ماده ۲۲)،^۱ اگر بر اساس قوانین کنونی، زوجه از حق حبس خود استفاده کند، همان اول زندگی، به آسانی می‌تواند تمام اموال مرد را که سال‌ها برای به دست آوردن آن زحمت کشیده، به نفع خود توقیف و مصادره کند و به عنوان مهریه به ملکیت خود درآورد. چنین وضعی هرچند مطابق با قوانین فعلی است؛ ولی در مسیر عدالت نیست و آگاهی از آن قطعاً میل و رغبت به ازدواج را کاهش می‌دهد و لازم است اصلاح و بازنگری شود. در گذشته به تفصیل معاوضی بودن عقد نکاح و وجود حق حبس در آن را نقد کردیم. یا باید اصل قوانین مرتبط با حق حبس اصلاح شود و یا در حال حاضر، زوجه بر اساس حق حبس بتواند تنها درصدی از اموال موجود مرد را مصادره و توقیف کند، نه همه آن را.

۴. رسیدگی به مشکلات و مسائل خانوادگی در مسیری غیر از سیستم قضایی

امروزه شمار زیادی از پرونده‌های قضایی در ارتباط با دعاوی خانواده است. در دادگاه‌های خانواده به امور و دعاوی متعددی همچون شروط ضمن عقد نکاح، ازدواج مجدد، جهیزیه، مهریه، نفقه زوجه و اجرت‌المثل ایام زوجیت، تمکین و نشوز، طلاق، حضانت، ولایت قهری، سرپرستی کودکان بی سرپرست، اهدای جنین و تغییر جنسیت رسیدگی می‌شود (قانون حمایت خانواده، مصوب ۱۳۹۱، ماده ۴) که در این بین درخواست طلاق به‌ویژه طلاق توافقی آمار بسیار بالایی را به خود اختصاص داده است و زنان نیز سهمی بیش از مردان در مراجعه به دادگاه‌های خانواده و درخواست طلاق دارند (ر.ک: خبرگزاری تسنیم، ۱۴۰۳).^۲ بی‌گمان طلاق یکی از نابسامانی‌های امروز جامعه ماست که به‌رغم نکوهش بزرگان دینی و قبیح آن در بسیاری از فرهنگ‌ها، رواج

۱. قانون حمایت خانواده ۱۳۹۱: «ماده ۲۲- هرگاه مهریه در زمان وقوع عقد تا یکصدوده سکه تمام بهار آزادی یا معادل آن باشد، وصول آن مشمول مقررات ماده (۲) قانون اجرای محکومیت‌های مالی است. چنانچه مهریه بیشتر از این میزان باشد، در خصوص مازاد، فقط ملائت زوج ملاک پرداخت است. رعایت مقررات مربوط به محاسبه مهریه به نرخ روز کماکان الزامی است.»

۲. «طبق آخرین پیمایش ملی خانواده که از سوی جهاد دانشگاهی انجام شد، بیشترین نوع درخواست جدایی، طلاق توافقی (۵۵ درصد) و سپس طلاق به درخواست زن (۳۴ درصد) بوده است.»

تصاعدی داشته و انسجام کانون خانواده را به خطر انداخته است، ضمن اینکه امروزه در برخی محیط‌ها مفهوم ناپسند آن تلطیف شده است و به اندازه گذشته، قبیح و منجرکننده نیست. در آسیب‌شناسی خانواده که به بررسی ماهیت مشکلات خانواده، بررسی ریشه و اسباب آن و پیامدهای مشکلات خانواده می‌پردازد، مشکلات درونی خانواده به‌ویژه زوجین به سه منشأ اساسی بر می‌گردد: منشأ اول جهل و ندانستن است که ممکن است به اصل انتخاب همسر و همسرگزینی برگردد یا همسرداری و یا فرزندپروری و این ندانستن و جهل ممکن است مربوط به ندانستن مسائل حقوقی باشد یا اخلاقی و یا مهارتی. منشأ دوم عجز و ناتوانی است که ممکن است مربوط به تأمین هزینه‌ها و امور مالی زندگی باشد یا ناتوانی غیرمالی باشد که ممکن است مربوط به نارسایی و اختلالات جنسی باشد یا بیماری‌های روانی و یا انحرافات اجتماعی. منشأ سوم نشوز، نافرمانی، تمرد و نخواستن است؛ یعنی زوجین و اعضای خانواده در عین حال که به وظایف و مسئولیت‌های خود آگاه‌اند و توانایی انجام آن را نیز دارند، نافرمانی کرده، از مسئولیت‌های خود شانه خالی می‌کنند. با این تقسیم‌بندی، روشن است که اگر آسیب و مشکلات خانواده به منشأ اول یعنی ندانستن بازگردد، راه‌حل آن مراجعه به سیستم قضایی نیست؛ باینکه ممکن است بسیاری افراد در ابتدای بروز چنین مشکلاتی به سیستم قضایی مراجعه کنند؛ بلکه راه‌حل آن مراجعه به مشاوران آگاه و دل‌سوز یا دوره‌های مهارت زندگی است که به این طریق، بر علم و مهارت خود بیفزایند و زندگی خود را نجات دهند. در رابطه با منشأ دوم یعنی ناتوانی باید توانمندی حاصل شود. اگر مربوط به مسائل مالی است، حاکمیت و عموم مردم باید در راستای توانمندسازی آنان اقدام کنند تا فقر برطرف شود و زندگی سامان یابد و اگر مشکلات جنسی یا روانی یا انحراف است، در راستای درمان و اصلاح آن اقدام کنند. در رابطه با منشأ سوم یعنی نافرمانی و نخواستن، مباحث بسیار زیادی در قرآن کریم و روایات تحت عنوان نشوز یا شقاق مطرح شده و راهکارهایی برای اصلاح اوضاع از راه حکمیت و مداخله برای مصالحه و حل نافرمانی زوج، زوجه یا هردو مطرح شده است. در صورتی که در این مورد، همه تلاش‌ها برای اصلاح اوضاع صورت پذیرفت و در عین حال اصرار بر امتناع وجود دارد؛ به‌گونه‌ای که صبر فعال هم برای اصلاح در بلندمدت کارساز نیست، برای رفع آن می‌توان به سیستم قضایی مراجعه کرد (ر.ک: هدایت‌نیا، ۱۳۹۸، ص ۴۹-۵۷).

بنابراین در همین موارد که تصمیم به جدایی به سبب بدرفتاری یکی از زوجین یا هردوی آنهاست، باید سازوکاری تعریف شود که کار به دادگاه و سیستم قضایی نکشد. در این موارد می‌توان ظرفیت‌های شبه‌قضایی مانند میانجی‌گری، داوری و حکمیت را تقویت کرد و در نهادی

غیر از عنوان دادگاه و در فضایی کم‌تنش و عاطفی به این امور رسیدگی شود. در این روش، افزون بر اینکه رسیدگی با سرعت بیشتری صورت می‌گیرد - زیرا داور یا میانجی لازم نیست آیین رسیدگی و قواعد دادرسی را رعایت کند - تعیین داوران می‌تواند به انتخاب طرفین باشد و زمینه توافق بیشتر حاصل شود و حل مسائل خانواده که کانون احساسات است، از محیط خشک و بی‌روح قوانین و مقررات در فضای دادگاه فاصله بگیرد. اگر طبق توصیه قرآنی، حکم و داور رابطه خویشاوندی با طرفین داشته باشند (نسا: ۳۵)، با توجه به منافع مشترک، دل‌سوزی و اهمیت آینده طرفین، نهایت تلاش خود را برای اصلاح آنان خواهد کرد؛ بر خلاف داوری در قانون کنونی که از چنین اهمیتی برخوردار نیست (ر.ک: هدایت‌نیا، ۱۳۹۸، ص ۲۰۰-۲۱۱). بسیاری از مشکلات خانواده‌ها با راهکارهای غیرقضایی برطرف می‌شود و در این مسیر مقاومت‌زایی در خانواده، لازم است با کمک رسانه و دیگر عوامل تأثیرگذار، این فرهنگ ترویج شود که بسیاری از مشکلات خانوادگی همانند سایر امور فردی و اجتماعی، با مراجعه به متخصص یعنی مشاوران آگاه و متعهد، حل‌شدنی است. البته با توجه به وضع موجود و کثرت مراجعه به نهادهای قضایی برای رسیدگی به مشکلات می‌توان فرهنگ عمومی را ارتقا داد که اگر زوجین برای رسیدگی به مشکلات خود به نهاد قضایی مراجعه کردند، بتوانند پس از حل مشکل به کانون خانواده بازگردند و با صمیمیت زندگی کنند (ر.ک: سجادی امین، ۱۳۹۵). امروزه بسیاری از زوجین که در زندگی خود دچار مشکلاتی می‌شوند، در پی طلاق و جدایی نیستند؛ ولی متأسفانه نخستین راهی که برای رفع مشکلات خود طی می‌کنند، سیستم قضایی است. روشن است که مسیر دادگاه‌های امروزی به گونه‌ای است که به افشای اسرار و سردی روابط زوجین می‌انجامد و زمینه اصلاح و صلح و سازش و استمرار زندگی را بسیار دشوار می‌کند و گاه از بین می‌برد و زوجین ناخواسته به طلاق و جدایی گرایش می‌یابند. نتایج بررسی‌ها نشان می‌دهد بسیاری از مشکلات خانواده‌ها با راهکارهای غیرقضایی برطرف می‌شود.

نتیجه‌گیری

با توجه به مطالب گذشته، ضرورت بازنگری و اصلاح قوانین خانواده روشن می‌شود. اصل معاوضی یا شبه معاوضی دانستن عقد نکاح، هرچند در سخنان بسیاری از فقها آمده و پیش‌فرض قوانین خانواده است، با بسیاری از ویژگی‌های عقد نکاح ناسازگار است و نمی‌توان آن را پذیرفت. به تبع آن، تصویر حق حبس زوجه در نکاح نیز مورد انتقاد است و بر اساس آموزه‌های فقهی نمی‌توان وجود آن در عقد نکاح را مسلم دانست. افزون بر این، تحولات خانواده ایرانی در ده‌های اخیر از امور عینی و مستند به پژوهش‌های متعدد است و لازم است به موازات آن، قوانین خانواده

نیز اصلاحات لازم را پیدا کند. اجرای عدالت در مطالبات قضایی از اهداف مهم مراجعه به سیستم قضایی کشور است. افزون بر قوانین ماهوی، قوانین شکلی نیز باید به گونه‌ای طراحی و بازنگری شوند که به عدالت نزدیک باشند و تلاش اصلی برای حل اختلافات خانوادگی باید از مسیری غیرقضایی که دچار آسیب‌های کمتری است، پیگیری شود. در این مقاله، پیشنهادهای متعددی ذکر شده است که می‌تواند در راستای مقاومت خانواده مفید باشد و همچنین از مقاومت‌زدایی قوانین خانواده بکاهد.

منابع و مآخذ

* قرآن کریم.

۱. ابن ادریس، محمد بن احمد؛ السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی؛ ج ۲، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۰ق.
۲. ابن زهره حلبی، حمزة بن علی حسینی؛ غنیة النزوع إلى علمی الأصول و الفروع؛ ج ۱، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام، ۱۴۱۷ق.
۳. ایرانی ارباطی، بابک؛ مجموعه نظرهای مشورتی حقوقی؛ ج ۲، تهران: انتشارات مجد، ۱۳۸۵.
۴. بحرانی، یوسف بن احمد؛ الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة؛ تصحیح محمدتقی ایروانی و سید عبدالرزاق مقرر؛ ج ۱، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۰۵ق.
۵. بستان، حسین؛ جامعه‌شناسی جنسیت با رویکرد اسلامی؛ ج ۱، قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه خواران، ۱۳۹۴.
۶. بیات، فرهاد و شیرین بیات؛ شرح جامع قانون مدنی؛ ج ۱۴، تهران: ارشد، ۱۳۹۷.
۷. جمعی از نویسندگان؛ «نگاه ویژه: آسیب‌شناسی نگاه به زن و خانواده»؛ حورا، ش ۲۰، ۱۳۸۵.
۸. حر عاملی، محمد بن حسن؛ وسائل الشیعه؛ ۳۰ ج، ج ۱، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام، ۱۴۰۹ق.
۹. حق‌شناس، جعفر؛ آسیب‌شناسی خانواده؛ تهران: مرکز امور زنان و خانواده نهاد ریاست جمهوری و دفتر مطالعات و تحقیقات زنان، ۱۳۸۸.
۱۰. خبرگزاری تسنیم؛ «ریشه‌های پنج‌برابری درخواست طلاق از سمت زنان»؛ تاریخ مراجعه: ۱۴۰۳/۰۵/۰۱، در: <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1402/11/28/3040571>
۱۱. موسوی خمینی، سیدروح‌الله؛ تحریر الوسیله؛ ۲ ج، ج ۱، قم: مؤسسه دارالعلم، [بی‌تا].
۱۲. خوانساری، سیداحمد؛ جامع المدارک فی شرح مختصر النافع؛ مصحح: علی‌اکبر غفاری؛ ج ۲، قم: مؤسسه اسماعیلیان، ۱۴۰۵ق.
۱۳. دفتر آموزش روحانیون و تدوین متون فقهی؛ «نرم‌افزار گنجینه آرای فقهی - قضایی».
۱۴. رمضان‌فر، حدیثه و محمدعلی آدیش؛ «مطالعه تجربه زیسته افراد در مورد ازدواج سفید در ایران (مطالعه کیفی جوانان شهرستان گیلان)»؛ فصلنامه مطالعات توسعه اجتماعی - فرهنگی، دوره ۷، ش ۱، تابستان ۱۳۹۷، ص ۱۹۵-۲۱۷.

۱۵. زیبایی‌نژاد، محمدرضا؛ تحلیلی بر مهم‌ترین مسائل زن و خانواده در ایران؛ قم: دفتر مطالعات و تحقیقات زنان، ۱۳۹۳.

۱۶. سالاری‌فر، محمدرضا؛ خانواده در نگرش اسلام و روان‌شناسی؛ چ ۱، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۴.

۱۷. سامانه ملی آرای قضایی؛ در:

<https://ara.jri.ac.ir>

۱۸. سجادی امین، مهدی؛ «نگاه ویژه: نگاهی به دادگاه‌های خانواده»؛ حورا، ش ۴۹، ۱۳۹۵.

۱۹. سیاست‌های کلی خانواده، ابلاغی ۱۳۹۵ (پایگاه ملی اطلاع‌رسانی قوانین و مقررات کشور: در: ۱۴۰۳/۰۵/۰۱).

<https://dotic.ir/news/5222>

۲۰. شمس، عبدالله؛ قانون اساسی از فرمان مشروطیت تا امروز؛ تهران: انتشارات دراک، ۱۳۹۱.

۲۱. شهید ثانی، زین‌الدین بن علی؛ مسالک الأفهام إلی تنقیح شرائع الإسلام؛ ج ۱۵، چ ۱، قم: مؤسسه المعارف الإسلامیه، ۱۴۱۳ق.

۲۲. شیخ انصاری مرتضی بن محمدامین؛ کتاب النکاح؛ قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری، ۱۴۱۵ق.

۲۳. شیخ طوسی، محمد بن حسن؛ المبسوط فی فقه الإمامیه؛ مصحح: سیدمحمدتقی کشفی؛ چ ۳، تهران: المكتبة المرتضوية لإحياء الآثار الجعفرية، ۱۳۸۷ق.

۲۴. صاحب جواهر، محمدحسن نجفی؛ جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام؛ مصحح: شیخ عباس قوجانی؛ ج ۴۳، ط ۷، بیروت: دار إحياء التراث العربی، [بی تا].

۲۵. طباطبایی، سیدعلی؛ ریاض المسائل فی تحقیق الأحکام بالدلائل (ط- الحدیثه)؛ تصحیح محمد بهره‌مند و دیگران؛ چ ۱، قم: مؤسسه آل‌البتیة، ۱۴۱۸ق.

۲۶. عاملی موسوی، محمد بن علی؛ نهایت المرام فی شرح مختصر شرائع الإسلام؛ تحقیق مجتبی عراقی و دیگران؛ ج ۲، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۳ق.

۲۷. علامه حلی، حسن بن یوسف؛ تحریر الأحکام الشرعیة علی مذهب الإمامیه (ط- الحدیثه)؛ مصحح: ابراهیم بهادری؛ ج ۶، چ ۱، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام، ۱۴۲۰ق.

۲۸. علامه حلی، حسن بن یوسف؛ مختلف الشیعة فی أحكام الشریعة؛ ج ۹، چ ۲، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۳ق.

۲۹. فاضل مقداد بن عبدالله سیوری؛ التنقیح الرائع لمختصر الشرائع؛ مصحح: سیدعبداللطیف

- حسینی کوه‌کمری؛ ج ۴، چ ۱، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۴ق.
۳۰. قانون حمایت خانواده، مصوب ۱۳۵۳.
۳۱. قانون حمایت خانواده، مصوب ۱۳۹۱.
۳۲. کاتوزیان، ناصر؛ حقوق خانواده (دوره حقوق مدنی، خانواده)؛ چ ۱، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۸.
۳۳. کاتوزیان، ناصر؛ مقدمه علم حقوق و مطالعه در نظام حقوقی ایران؛ چ ۶۵، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۷.
۳۴. کلینی، محمد بن یعقوب؛ الکافی؛ ج ۸، تهران: دار الکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷ق.
۳۵. گاردنر، ویلیام؛ جنگ علیه خانواده؛ قم: دفتر مطالعات و تحقیقات زنان، ۱۳۸۷.
۳۶. گرجی، ابوالقاسم و دیگران؛ بررسی تطبیقی حقوق خانواده؛ تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۹۲.
۳۷. محقق حلی، جعفر بن حسن؛ شرائع الإسلام فی مسائل الحلال والحرام؛ مصحح: عبدالحسین محمد علی بقال؛ ج ۴، چ ۲، قم: مؤسسه اسماعیلیان، ۱۴۰۸ق.
۳۸. محقق داماد، سیدمصطفی؛ ۱۳۹۳، بررسی فقهی حقوق خانواده (نکاح و انحلال آن)؛ تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
۳۹. محقق داماد، سیدمصطفی و دیگران؛ حقوق قراردادها در فقه امامیه؛ ج ۲، چ ۷، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، ۱۳۹۴.
۴۰. محقق سبزواری، محمدباقر بن محمد مؤمن؛ کفایة الأحكام؛ ج ۲، [بی‌جا]: [بی‌نا]، [بی‌تا].
۴۱. مصوبه نقشه مهندسی فرهنگی کشور، راهبرد کلان سوم، اقدامات ملی، ش ۱۶، مصوبه ۱۳۹۱/۱۲/۱۵ از مصوبات شورای عالی انقلاب فرهنگی (پایگاه مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی: ۱۴۰۳/۰۵/۰۱)، در:
- <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/859054>
۴۲. مقدس اردبیلی، احمد بن محمد؛ مجمع الفائدة و البرهان فی شرح إرشاد الأذهان؛ تصحیح مجتبی عراقی و دیگران؛ ج ۱۴، چ ۱، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۰۳ق.
۴۳. مکارم شیرازی، ناصر؛ «استفاده از حق حبس در صورت تقسیط شدن مهریه»؛ در:
- <https://old.makarem.ir/main.aspx?typeinfo=21&lid=0&catid=46907&mid=263879>
۴۴. موسوی بجنوردی، سیدحسن؛ القواعد الفقهیه؛ تصحیح مهدی مهریزی و محمدحسن

- درایتی؛ ج۷، چ۱، قم: نشر الهادی، ۱۴۱۹ق.
۴۵. میرخانی، عزت-السادات؛ رویکردی نوین در روابط خانواده؛ تهران: انتشارات سفیر صبح، ۱۳۷۹.
۴۶. هدایت‌نیا، فرج‌الله؛ «حق حبس زوجه برای استیفای مهر»؛ مجله فقه و حقوق، س ۴، ش ۱۴، پاییز ۱۳۸۶، ص ۳۷-۶۳.
۴۷. هدایت‌نیا، فرج‌الله؛ ظرفیت حقوق در تحکیم خانواده؛ تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۸.